



MOTURIDIYLIK

THE MATURIDIYYA - الماتريدية - МАТУРИДИЗМ

Narsalarning asl mohiyatini
bilishga olib boradigan yo'llar - hissiy anglash,
rost xabar va aqlidir.



MOTURIDIYLIK



The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм



ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

- Музаффар КОМИЛОВ** – тарих фанлари номзоди, доцент
- Нуриддин ХОЛИҚНАЗАРОВ** – Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий
- Шоазим МИНОВАРОВ** – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори
- Давронбек МАХСУДОВ** – тарих фанлари доктори, доцент
- Зоҳиджон ИСЛОМОВ** – филология фанлари доктори, профессор
- Аҳаджон ҲАСАНОВ** – тарих фанлари доктори, профессор
- Шовосил ЗИЁДОВ** – тарих фанлари доктори, доцент
- Жамолиддин КАРИМОВ** – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
- Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ** (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори
- Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ** (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCICA Бош директори
- Назир Мухаммад АЙЁД** (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азхар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби
- Режеп ТУЗЖУ** (Recep Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори
- Аширбек МУМИНОВ** – тарих фанлари доктори, профессор, IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси
- Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ** (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири
- Дониёр МУРАТОВ** – тарих фанлари номзоди, доцент
- Одил ЭРНАЗАРОВ** – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари бўйича қўмитасининг 2023 йил 7 мартдаги 03-07/1503-сонли ҳулюсаси асосида тайёрланди.

МУНДАРИЖА

- Nigora Yusupova.** Исломда гендер тенгликнинг ўзига хос тамойиллари3
- Shoislom Akmalov.** Янги Ўзбекистон маърифий тақомилида илмий марказларнинг ўрни12
- Ilhomjon Bekmirzayev, Azamkhan Kambarov.** “Ҳидоя” асарининг ёзилиш тарихи ва унинг турли тиллардаги таржималари19
- Nematulla Nasrullayev.** Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Тавзиҳ” асари манбалари ҳақида29
- Muhabbatkhan Agzamova.** “Тарих ар-Русул вал-мулук” асарида ислом манбалари асосидаги ривоятларнинг баён этилиши41
- Nigora Khakimova.** “Маҳосин” асарида енгиллаштириш тамойилининг қўлланилиши48
- Bakhodir Daminov.** Жамиятда диний мутаассибликни вужудга келтирувчи турли омиллар таҳлили55
- Bakhodir Pirmukhamedov.** Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъ ал-аброр” асарининг методологияси65
- Akhmadkhan Alimov.** Мотуридий уламоларининг калом илми ривожига қўшган ҳиссаси72
- Abdulaziz Yakhshilikov.** Сабаби нузул илми ривожланиш босқичларини тадқиқ этишнинг назарий масалалари83
- Ikhtiyor Abdurahmonov.** “Шарҳ ат-Таъвилот” асари қўлёзмаларининг манбашунослик тавсифи91
- Mamurjon Erkayev.** Ижара ақди билан боглик оятлар таҳлили98
- Nodir Shomirzayev.** Реабилитация тушунчасининг шаклланиши ва диний реабилитациянинг ривожланиш тарихи107
- Ulugbek Jorayev.** Туркия тарихида мотуридийлик таълимотининг ривожланиш босқичлари таҳлили118
- Jasurbek Abduqodirov.** The role of Imam Maturidi's mausoleum in the development pilgrimage tourism in Uzbekistan124
- Pirnazar Rajapov.** Saljuqiylar davlatining shakllanish jarayoni (1038–1157)130
- Абу Мансур Мотуридий** (тарихий романдан парча)140

Bakhodir I. DAMINOV,
Committee on Religious Affairs,
Information and analysis center for studying
religious and social processes.
12, Navoi str 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: bahodirdaminov@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-1/7

**ЖАМИЯТДА ДИНИЙ
МУТААССИБЛИКНИ ВУЖУДГА
КЕЛТИРУВЧИ ТУРЛИ ОМИЛЛАР
ТАХЛИЛИ**

**ANALYSIS OF VARIOUS FACTORS
CAUSING RELIGIOUS FANATICISM IN
SOCIETY**

**АНАЛИЗ ФАКТОРОВ,
СПОСОБСТВУЮЩИХ
ВОЗНИКНОВЕНИЮ РАДИКАЛИЗАЦИИ
В ОБЩЕСТВЕ**

КИРИШ

Замонавий дунёда содир бўлаётган тарихий воқеалар ва ижтимоий жараёнлар маданиятлараро чегараларнинг бузилишига, ягона ахборот маконининг шаклланишига, кутўли гоёлар ҳамда мафкураларнинг кескин тўқнашувига, бу эса ўз навбатида, жамиятда мутаассибликнинг ривожланиши учун объектив шарт-шароитларнинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда.

Мутаассиблик мазкур жараёнларда замонавий ижтимоий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини онгли равишда шакллантириш орқали турли гаразли кучларнинг “энг самарали усул”ларидан бири бўлиб қолмоқда.

Бугунги кунда бу каби ҳолатлардан айрим жамиятлардаги сиёсий кучлар томонидан ўз мақсадларига эришиш учун, махсус тайёргарликдан ўтган мутаассиб шахслардан ҳамда оммавий фанатизм ривожланишига ҳисса қўшадиган мафкурaviй таъсирлардан кенг фойдаланилмоқда. Турли миллатчи террористик гуруҳлар, Яқин Шарқдаги экстремистик, террористик ва фундаменталистик ташкилотларни бунга мисол сифатида келтириш мумкин.

Шу нуктаи назардан, замонавий жамиятда мутаассибликнинг фаолашиши, ижтимоий

табиати, вужудга келиш механизмлари ва омиллари ўрганиш долзарблик касб этмоқда.

АСОСИЙ ҚИСМ

Мутаассиблик - (арабча – العصب) - маълум бир мафкура ва қарашларга, айниқса, диний-фалсафий, миллий ва сиёсий соҳаларда ҳаддан зиёд, кўр-кўрона ва ҳиссиётларга берилиб эргашиш ва уларга амал қилиш, қандайдир тушунчалар, эътиқод ёки дунёқарашга кўр-кўрона содиқлик сифатида таърифланади

Фанатизм ва фанат атамалари латинча *fanatic* (жаҳл, ғазаб билан) ва ёки *fanaticus* (гайратли, ҳаяжонли; ғазабланган, ақидापараст, ғазабли) сифатдошларидан келиб чиққан бўлиб, *fanum* (худога бағишланган жой, муқаддас жой, ибодатхона) сифат отига асосланади (Hughes M. Johnson G. 2005: 1). *Fanum* ва *fanaticus* исми сифатлари бирлаштирилганда, мутаассиб атамаси, ҳаяжонли, илҳомланган, қувнок ёки жававали ва ибодатхонага сигинувчи каби маъноларни англатади (Гумеров И, 2007: <https://pravoslavie.ru/6950.html>).

“Фуқаролик жамияти ва мутаассиблик: қўшилган тарих (*Civil Society and Fanaticism: Conjoined Histories*)” номли китоб муаллифи Доминик Коласнинг мазкур асарида мутаассиблик атамасининг тарихий нуқтан назардан қўлланилиши ҳақида умумий маълумот бериб ўтган.

Китобда Цицерон (милоддан аввалги 106/43) ва Ювенал (60/140) *finyticus*дан ғазабнинг синоними сифатида фойдалангани кўрсатилган. XVII асрга келиб мазкур термин Англияда диний хурофот, мутаассиб ва иштиёкли атамалари билан дин ҳамда сиёсатда ҳаддан ташқари танқидий иштиёқ ёки гайрат маъносига қўлланила бошланган (Kalmer M., 2011:31).

Христиан черкови рухонийлари эса мазкур терминни XIX асрдан диний ибодат ва маросимларни бажариш билан чегараланмаган такводор диндорларга нисбатан асрий анъаналардан юз ўнгирган динсиз ёки либерал фикрли христианлар томонидан фаол қўлланила бошлангани таъкидлашган.

Олиб борилган изланишлар мутаассиблик ҳар доим ҳам умуминсоний ҳодиса сифатида инсониятнинг турли жаҳбаларида ўз-ўзидан мавжуд бўлмаслигини, у жамиятда тарихий, диний, психологик, фалсафий, сиёсий ҳамда турли ижтимоий-иқтисодий омиллار натижасида вужудга келишини кўрсатди. Хусусан:

Аннотация. Бугунги кунда диний мутаассибликнинг олдини олиш, аҳоли ҳусусан, ёшларнинг мутаассиб шахслар тузюига тушиб қолишига йўл қўймаслик кундалик зарурий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Мутаассиблар 2030 йилга келиб дунёдаги ўта қаттиқ аҳолининг аксарияти қисми ривожланиш ютуқларига нутр етказоладан, ўзгарувчан можароли ҳудудларда яшашни тавсиялашмоқда. Шу сабабли, мутаассиблар ҳамда турли ақл марказлари томонидан жамият мутаассиблигини вужудга келтирувчи омилларни аниқлаш борасида қатор изланиш, тадқиқотлар, социологик сўровномалар ўтказиб келинмоқда.

Мақолада мутаассиблик атамасининг мазмуни, мутаассибликнинг тарихий, диний, психологик, фалсафий, сиёсий ва социологик каби бошқа омиллар таъсирда жамиятда шаклланиши ва вужудга келиши ёритиб берилган. Ҳусусан, мутаассиблик замонавий ижтимоий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларини онгли равишда шакллантириш орқали турли гаразли кучларнинг “энг самарали қурол”ларидан бўлиб қолаётгани баён қилинган. Шу билан бирга, мақолада жамиятда диний мутаассиблик вужудга келишини ягона портрети мавжуд эмаслиги, уни бир қўлибга солиш ва мутаассибликни белгилловчи индекаторларни яратиш турли зиддиятли фикрларни юзага келишига сабаб бўлиши, мутаассиб шахсдаги мавжуд хусусиятлар оддий одамларда ҳам учраши, инсонлар мутаассиб бўлмаган ҳолда дин, мафкура ёки сиёсий тузумга жуда қаттиқ ишониши ва содиқ бўлиши, муайян тарихий воқеа ҳодисалар натижасида вужудга келган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, психологик, диний ва фалсафий муаммолар фанатизмни вужудга келтирувчи асосий омиллар вазифасини бажариши тавсияланган.

Калит сўзлар: мутаассиблик, фанатизм, тарихий, диний, психологик, фалсафий, сиёсий ва социологик омиллар, лидер, фитна назариялари, “Дор ал-ислом”, “Дор ал-ҳарб”, “ал-вало вал-баро”.

Abstract. Today prevention of religious fanaticism is one of the important issues in the world community, especially the population, and youth from falling into the trap of fanaticism remains. Experts say that by 2030, the majority of the world's extremely poor population will live in conflict-ridden areas that have undermined development progress. For this reason, experts and research centers are conducting several studies and sociological surveys to determine the factors that cause fanaticism in society.

The article describes the meaning of the term “fanaticism”, the formation of fanaticism in society under the influence of other factors such as historical, religious, psychological, philosophical, political, and sociological. In particular, it is stated that fanaticism becomes one of the “most effective weapons” of various malicious forces by consciously shaping the specific features of modern social activity. At the same time, the article states that there is no single portrait of the emergence of religious fanaticism in society and its consolidation may lead to the emergence of various conflicting opinions. And also, it is emphasized that the characteristics of a fanatic person can be found in ordinary, that people can strongly believe in and be loyal to a religion, ideology, or political system without being fanatic, and that social, economic, political, psychological, religious, or philosophical problems that have arisen as a result of certain historical events cause fanaticism.

Keywords: bigotry, fanaticism, historical, religious, psychological, philosophical, political and sociological factors, leader, conspiracy theories, “Dar al-Islam”, “Dar al-harb”, “al-wala wal-bara”.

Аннотация. Сегодня профилактика религиозного фанатизма, недопущение попадания населения, особенно молодежи, в ловушку фанатиков остается одним из повседневных необходимых вопросов. Как утверждается экспертами, к 2030 году большинство крайне бедных людей в мире будут жить на территориях охваченными конфликтами, в которых подорвано прогресс развития. В связи чем, специалистами и различными интеллектуальными центрами проводится ряд исследований, изучений и социологических опросов для определения факторов, вызывающих фанатизм в обществе.

В статье разъясняется значение термина фанатизм, формирование и возникновение фанатизма в обществе под влиянием исторических, религиозных, психологических, философских, политических, социологических и иных факторов. В частности, утверждается, что фанатизм становится одним из самых действенных орудий различных злонамеренных сил, сознательно формируя специфические черты современной социальной деятельности. В то же время в статье указывается, что одного портрета возникновения религиозного фанатизма в обществе не существует, оно не имеет однозначных стандартов, а создание индикаторов, определяющих фанатизм, приводит к возникновению различных противоречивых мнений. Отдельные качества, характерные фанатикам может имеется у обычного верующего человека, но при этом он будет оставаться верен существующей системе. В качестве основных факторов, вызывающих фанатизм может выступать социальные, экономические, политические, психологические, религиозные и философские проблемы, возникшие в результате тех или иных исторических событий.

Ключевые слова: фанатизм, фанатизм, исторические, религиозные, психологические, философские, политические и социологические факторы, лидер, теории заговора, “Дар аль-ислам”, “Дар аль-харб”, “ал-вала валь-бара”.

Психологик омиллар – мутаассиблик узок давом этган рухий зўриқиш, хаддан ортиқ уятчанлик билан курашиш ёки болалик давридаги ота-оналарнинг қаттиқ меъёрларига кечиктирилган жавоб сифатида ҳамда шахсда ўзини ҳақ эканини тасдиқлаш, яширин ёки онгли равишда ҳар қандай муносабатларда ҳукмронлик қилиш истиғининг юқорилиги сабабли вужудга келиши мумкин.

Психолог Алберт Эллиснинг сўзларига кўра, террор актларини қўллашдан иккиланмайдиган радикал ақидапарастлар ўз қарашларининг мутлоқ ҳақиқатлигига ишонади, рақибларининг қарашлари уникдан устун бўлаётганини сезса ҳар қандай ҳолатда ҳам уни тўхтатишга интилади. Шунингдек, у диний ёки сиёсий мафкураси билан инсониятни қутқара оладиган ягона одам эканлигига, бу вазифани яширганларни барчасини йўқ қилишга ва амаллари билан абадий саодатга эришишга, рақибларини эса абадий дўзахга тушишга ишонади (Ellis A., 1986:148).

Психологлар фанатизмнинг инсоният онгига қай тарзда вужудга келиши ва ривожланишини аниқлаш мақсадида мутаассиб шахснинг хусусиятларини ўрганишга алоҳида аҳамият қаратишади.

Айбдорлик, кўрқув, ишончсизлик, тез ўзгарувчан ҳаёт шароитига мослаша олмаслик, ўз нуктаий назарини ҳимоя қилолмаслик каби хусусиятлар айрим шахсларни ўз қобигига ўралаб олишига ва эҳтиёткор бўлишга мажбур қилади. Бу эса мутаассиблик баъзи ҳолларда жамиятнинг таъсири, унинг босими, муайян шахсларни манипуляция қилиш истаги ва бошқаларнинг фикрига бўйсунушга қарши мудофаа реакцияси ва кинизм¹ алоқаси сифатида намоён бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Айрим психологлар шахсдаги танқидий фикрлашнинг йўқлиги, одатда ҳиссиётлар таъсири остида ҳаракат қиладиган, таклиф қилинган ҳар қандай фикрларни осонликча қабул қиладиган, бошқа одамларнинг таъсирида бўлган, ўз дунёқараши ва фикри шаклланимаган шахсларнинг психологиясида мутаассибликка берилиш ёки фанатик инсонлар таъсирига тушиб қолиш эҳтимоли юқори бўлишини таъкидлайди.

Таъкидлаш жоизки, фанатизм ҳар доим ҳам инсон руҳиятидаги салбий ҳодиса сифати шаклланимайди. Вольтернинг “У сизнинг айтганларингизни исботламайди, лекин мен сизнинг

айтиш ҳуқуқингизни ўлгунимча ҳимоя қиламан” дея айтган иборасида мутаассибликка хос бўлган белгилар мавжуд бўлса-да унда сўз эркинлиги учун мутаассибларча кураш муносабати мавжудлигини кўрамир Kalmer M., 2011:34).

Бу каби ҳолатга келажак авлод учун ўз ҳаёти ва дунё нёъматларидан воз кечган зоҳид ёки илоҳиёт ўқитувчисининг диний гайрати ҳам мисол бўлади.

Франк С. “Пигилизм ахлоки” номли асариде фанатизм муаммосини ўрганиб, унинг жамият ҳаётида намоён бўладиган баъзи жиҳатларига тўхталиб ўтган ва мутаассибликни “севимли фикрга бўлган эҳтиросли садоқат” деб тушуниш кераклигини айтиб, ўзига ҳамфикр бўлмаганларга нисбатан кескин муносабатда бўлувчи шахс сифатида таърифлайди (Воробьев О., 1909:170).

Муаллиф томонидан мутаассибликка берилган бу таърифни “Аёлларда диний фанатизмни юзага келтирувчи турли психологик омиллар” мавзусини тадқиқ қилган психолог Абдуллаева Д. бирмунча кенг камровли эканини айтиб, Франк С. фанатизм тушунчасининг нафақат эмоционал, мафкуравий ва салбий жиҳатларига, балки ижобий қирраларига ҳам ургу бериб ўтилганлигини, яъни, маълум турдаги гоё ёки фаолиятга нисбатан муккасидан кетиш шахсда наму шу фаолиятга нисбатан амалий қўنىкмаларнинг юксак ривожланишига туртки бўлишини ва айнан “севимли фикрга бўлган эҳтиросли садоқат” қўйилган мақсадга эришиш учун қафолат бўлиб хизмат қилишини таъкидлайди.

Маълум бир объектга нисбатан муккасидан кетган ҳолда интилиш ва берилувчанлик, ўз ўзини идентификация қилишнинг сўстлиги ва шахсий ҳаётининг бузилиши, бузгунчи ташкилотлар томонидан диний мифологияларни шакллантириш жараёнида пайдо бўлувчи кучли эмоционал эҳтирос каби ҳолатлар шахс психологиясида фанатизмнинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин.

Психологик нуктаий назардан баъзи турдаги кучли эмоционал эҳтирос шахсда “тургун” сифат касб эта бошласа, унда бошқаларга нисбатан номувофик хулқ-атвор кўриниши ва ўзгаларнинг гоёларини бузиб идрок этиш жараёни юз бериши ва инсон психологиясида мутаассиблик вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин (Абдуллаева Д., 2021).

Фалсафий омиллар – фалсафада ҳар бир инсон онгига мутаассиблик мавжуд бўлиши, у

¹ Кинизм - бу маданий қадриятларни ва анъаналарни инкор этиш, иккинчисида нисбатан ахлоқсиз муносабат.

норма ва патология ёқасида мувозанатланишини, мутаассиб онг рационал онга қарама-қарши бўлишини, бу турдаги типологиянинг бекарорлиги ва улар ўртасидаги зиддиятлар жамиятда фанатизмнинг вужудга келишига сабаб бўлувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Фалсафа фанлари номзоди В.Ким ўз тадқиқотида “лидерлик”ни мутаассибликни шакллантирувчи омилларидан бири сифатида тавсифлайди. Унинг қарашига кўра, мутаассиб гуруҳларнинг “лидери” шахсларнинг унга бўлган чексиз муҳаббати, садоқати ва ишончидан фойдаланган ҳолда ўз мақсадларига эришишга интилади ҳамда манипуляция орқали ўз тарафдорлари орасида мутаассибликни шакллантиради. Мазкур жараёнда етакчи ҳақидаги мутаассиб дунёқараш раҳбарга бу вазифани амалга оширишни оsonлаштиради (Ким В., 2003:15).

Иванова Е. “Диний мифология” номили ўқув қўлланмасида аёлларнинг ҳулқ атирида диний фанатизмнинг шаклланишига сабаб бўлувчи яна бир омил эркаклардан фарқли ўларок – бу бузғунчи ташкилотлар томонидан диний мифологияларни шакллантириш жараёнида пайдо бўлувчи лидерга нисбатан эмоционал садоқат ҳисси эканини таъкидлайди (Иванова Е., 2011:187).

Бу каби ҳолатларни ижтимоий тармоқдаги ўзбек сегменти ўртасида фаол бўлган мутаассиб жамоалар етакчилари ҳисобланган Гаппоров Зофир (Абдуллох Зуфар), Муҳаммадиев Содикжон (Содиқ Самарқандий), Давронов Фуркат (Юсуф Даврон), Ҳамидов Мирзағолиб (Абдуллох Бухорий), Халдаров Махмуд (Махмуд Абдулмўмин) ёки террористик ташкилотларнинг раҳбарлари Мухторов Сирождидин (Абу Салоҳ), Жўрабоев Акмал (Салоҳиддин), Йўлдошев Тоҳир (Тоҳир Йўлдош), Мамасидиқов Мурод (Абу Холид) ва бошқа шу каби “лидер”лар мисолида кўриш мумкин.

Манипуляцияси қурбонига айланган шахслар эса “лидер”нинг хато қамчиликларини исботловчи ҳар қандай факт ва аргументларни инкор этади, “етакчи” томонидан ўз тарафдорлари онгида шакллантирилган мутаассиблик уни идеал шахс сифатида гавдалантиради.

Мутаассиб шахсларнинг гоёларини илмий ва мантикий фикрлар билан рад этиш мумкин бўлсада фанатик инсонга сингдирилган дастлабки таълим, раддияларни қабул қилмаслигига ҳамда у билан олиб борилган баҳсларнинг самарасиз ақунланишига сабаб бўлади.

Фалсафада мутаассиблик махсус муҳитда турли механизмлар (мафқуралаштириш, етакчилик ва бошқалар) ёрдамида ижтимоий зиддиятлар жараёнида фаол равишда амалга оширилаётган ижтимоий ҳодиса сифатида ҳам ўрганилади. Бунда фанатизм, бир томондан ижтимоий зиддият маҳсули, иккинчи томондан унинг оқибати ҳисобланади (Ким В., 2003:15).

Х.Перкинсон “Мутаассиблик: хатоликдан қочиш” номили асарида мутаассиб шахсларни мафқура ва улар таклиф қилинган ечимларни мутлақо тўғри деб биладиган догматик одамлар дея таърифлаган. Мазкур хусусиятда мутаассиблик шунчаки дунёқараш, мафқура ёки эътиқод тузумига қўчи содиқлик ва ҳаддан ташқари иштиёқни намоён қилиш билан бир хил эмаслиги намоён бўлади.

Айрим файласуфлар мутаассиблик, жамиятда хурфикрлик, пулюларизм ва демократиянинг бўғилиши натижасида шаклланган норози кайфиятдаги инсонлар онгида вужудга келиши мумкинлигини таъкидлайди.

Л.Калхун “Фанатизм анатомияси” номили мақоласида мутаассибликни демократияга таҳдид деб ҳисоблаб, фанатизмни ҳар қандай йўл билан токи ўзининг ҳақиқати галаба қозонмагунча фикрларни бўғишга уриниш дея таърифлаган. Калхун мутаассиб шахслар оғзаки усуллар билан муваффақиятга эриша олмаса, зўравонликка ўтиш орқали мулоқот ва баҳслашиш имкониятини йўқ қилиш ҳамда бу орқали бошқаларда қўрқув пайдо бўлишига эришни мақсад қилишини айтиб, экстремизм ва терроризмнинг айрим вазифалари билан мутаассиблик ўртасидаги кесишиш нуктасини кўрсатади (Calhoun L., 2004:351).

Файласуф Леонидас Донскиснинг таъкидлашича, мутаассиб шахсда барча ёмонликларни улар ёмон кўрадиган жамиятга боғлайдиган “фитна назариялари”га ишониш ва улардан қониқиш ҳисси мавжуд бўлади. Л.Донскис ва Ж.Орвелмс каби файласуфлар миллатчилик концепциясига таянган ҳолда, мутаассиб шахслар мавжуд ҳақиқатдан кўра ўз иллозияларини афзал кўришини, шу сабабли улар ўз эътиқодини тасдиқламайдиган ҳар қандай воқеликни инкор этишини айтган (Donskis L., 2003:1610–1614).

Худди шу схемани мутаассиб ва ҳақиқий такводор диндорнинг эволюциясини таҳлил қилган Эрик Хоффер ҳам тасвирлаб берган. Унинг фикрича ҳақиқий диндор мутаассиб шахсдан фарқли ўларок ўз тажрибаси ёки қулатишлари ва

муқаддас китобдан олинган билимларга таянади ҳамда улар асосида хулосалар чиқариши билан ажралди туради.

Эрик Хоффернинг таъкидлашича, мутаассиб шахс эътиқод қиладиган таълимотнинг самарадорлиги унинг тушунарлилиги эмас, балки ишончлилигига боғлиқ бўлади. Шу сабабли, фанатик шахс мутлақ ҳақиқатга ва мавжуд муаммоларни бартаф этувчи барча жавобларга эга эканига ишонади дея айтиб ўтган (Hoffer E, 2010:79–82).

Бундан ташқари, фалсафада анъанавий жамиятларга хос бўлган барқарор ижтимоий тузумлар, тамойиллар, устувор йўналишлар, кадриятлар ҳамда ахлокий меъёрларнинг ёмирилиши натижасида вужудга келган маънавий бўшлиқлар мутаассибликни шаклланишига хизмат қилувчи энг муҳим омиллардан бири саналади (Ким В, 2003:3).

Мутахассислар томонидан XX асрнинг 90 йилларида постсовет мамлакатлари хусусан Марказий Осиё давлатларида диний мутаассиблик ривожланишининг ўзига хос сабаблари сифатида социалистик тузум ва коммунистик мафкуранинг қулаши натижасида юзага келган маънавий бўлиқ ва мафкуравий плюрализм асосий сабаб бўлгани ва объектив ижтимоий вазият инкисорли дунёкарашни келтириб чиқаргани айрим шахслар онгида деструктивликка олиб келганлиги таъкидланади.

Сиёсий омиллар – мутаассиблик айрим ҳолларда янги раҳбарларнинг аввалдан мавжуд бўлган тартиб ва ақидаларга киритган ўзгаришлари сабабли эски тузум тарафдорларининг норозилиги натижасида вужудга келиши мумкин.

Бундай ҳолда, фанатизм одамлар кулътга ўхшаш деб тан олган айрим ҳатти-ҳаракатларнинг табиатини тавсифловчи сифат ўрнида ишлатилади ҳамда эски тартиб ва ақидалар тарафдори бўлган шахсларнинг ўз қарашларини ҳимоя воситаси сифатида намоён бўлади.

Бу ҳолатни XX асрнинг 90-йиллари Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг Ўрта Осиё ва Қозғистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий лавозимига тайинланиши ва у томонидан олиб борилган ислохотларга қарши кўтарилган эски тузум тарафдори бўлган айрим шахсларнинг мутаассибларча қилган ҳаракатлари, собик муфтийни ҳокимиятга қайта олиб келиш орқали ўз эътиқодларини ҳимоя қилишга бўлган уринишлари мисолида кўраимиз.

Фромм Э. ўзининг “Инсон деструктивлиги анатомияси” номли асарида ўз ўзини ҳимоя қилиш борасидаги ҳулққа, таҳдидларга нисбатан инсоннинг реакциясини ифодалашда “тажовуз” сўзини қўлашни ва бундай турдаги тажовузни ижобий дея сифатлашни, аммо инсоннинг бошқа тирик жонзот устидан мутлақ ҳукмронликка бўлган иштиёқи ва йўқ қилиш истагини алоҳида гуруҳга ажратиб “деструктивлик” ва “шавқатсизлик” сўзлари билан қўлашни таъкидлайди. У ўз ақидаларини ҳокимиятни қўлга киритган ҳолда бошқаларга мажбуран сингдиришга уриниш истагининг юқори бўлиши ҳам жамиятда мутаассибликни вужудга келтирувчи омиллардан бири ҳисоблайди (Фромм Э., 1973:12).

Сиёсатшунос Доминик Коласнинг сўзларига кўра, диний мутаассиблар ўз раҳбарининг сўзларини мутлақ ҳақиқатлигига ва улар бу ҳақиқатни жорий қилишга масъул шахс эканлигига ишонади. Бундай гуруҳлар диний ёки сиёсий мафкура орқали ҳокимиятни қўлга киритишга ва ҳаммани ўз ҳақиқатига бўйсундиришга ҳаракат қилади. Уларнинг наздида дунёнинг бу ҳақиқатдан четга чиқиши ва тузатилиши керак бўлган бахтсиз ҳодиса сифатида кўрилади (Colas D., 1997:5).

Хилнинг сўзларига кўра, иккала ҳолатда ҳам ҳукуматлар ўз ракибларини жамиятни йўқ қилишни хоҳлайдиган душман сифатида кўриб, худо улар томонида эканига ишонган ва баъзи етакчи шахслар жамоатчилик ваҳималаридан сиёсий ва шахсий манфаатлари йўлида фойдаланган, ҳар икки вазиятда ҳам фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қурбон қилингани, ҳукуматларнинг бу сиёсати мурасасиз ва ўз адолатига мутлоқ ишониш билан амалга оширилган (Hill F., 2004:22.).

Диний омиллар – диншунослар томонидан мутаассиблик дин мисолида аниқ кўриниши, диний мутаассиблик асосан секталарга хос бўлиши, динларга оид муқаддас манбаларни мафкуралаштириш мақсадига қасдан нотўғри талқин қилиниши, диний мурасасизлик гоёларини вужудга келишига, бу эса ўз навбатида фанатизмга олиб келиши таъкидланади.

Айрим мутахассислар диндорлардаги дуалистик дунёкараш ҳам баъзан жамиятда мутаассиблик гоёларининг вужудга келишига хизмат қилиши мумкинлигини таъкидлашади. Бу ҳолатда мутаассибликда “биз” ва “улар” ўртасидаги “мўътадил” фарқдан ташқарига чиқиши асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Дуалистик дунёкараш кўплаб динлар ва таълимотларда учрайди. Ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги жанг каби тушунчаларни биз Монийлик таълимотида кузатишимиз мумкин бўлса, христианлик бу ҳолат насронийлар дунёси ва шайтонлар ҳукмронлиги остидаги дунёга, ислом динида эса мазкур ҳолат “Дор ал-ислом” ва “Дор ал-ҳарб” каби бўлинишларда намоён бўлади.

Одатда гуруҳлар ичидаги “биз” ижобий нуктаи назардан ва ташқаридаги гуруҳлар “улар”га эса шубҳа билан қаралади. Мутаассибликда бундай фарқ барча мўътадилликдан устун бўлиб, “улар” энг катта душман сифатида баҳоланади ва турли сиёсий кучлар томонидан яратилган “фитна назариялари” орқали “улар” йўқ қилиниши керак бўлган душман сифатида гавдалантирилади.

Бугунги кунда ижтимоий тармоқларда мусулмонлар ўртасида турли мутаассиб қарашларни илгари сурувчи контентлар динлардаги дуалистик дунёкарашдан ўз максадлари йўлида фойдаланишга уриниб келмоқда. Улар ўз даъватларида мусулмонларни ислом динидаги дўст ва душман (ал-вало вал-баро), Аллоҳ учун яхши қўриш ва Аллоҳ учун ёмон қўриш, кофирни кофирликда айблаш, бошқа дин вакилларига муносабат ва улар билан дўстлашиш каби мавзуларни нотўғри талкин қилиш орқали исломда бўлмаган инсонларга душман ва нафрат кўзи билан қараш ғоясини илгари сураётгани мазкур ҳолатга мисол бўлади.

Диний мутаассибликни жамиятда вужудга келишига ўрта аср Ғарб жамияти мутафаккирлари диний мафкура монополияси ва черковнинг узок вақт давомида ҳукмрон ижтимоий институт бўлгани, аҳоли орасида диний билимларни ҳаддан ортиқ кўп тарғиб қилиниши асосий сабаб сифатида кўрсатилиб, жамиятда илмий билимларни кўпроқ тарқатиш диний мутаассибликка барҳам беришининг ягона чораси сифатида баҳоланган (Яхьяев М., 2006:2).

Бирок, XX–XXI асрларда аҳолининг ўрта асрларга нисбатан юқори таълим даражасига эга бўлганига қарамай, жамиятда диний мутаассиблик ва ақидапарастлик йўқолиб кетмагани, балки турли қўринишларга эга бўлиб, янги ижтимоий мавқега кўтарилгани бизга мазкур назарияга қарши чиқиш имконини беради.

Шунингдек, айрим мутахассислар аҳоли орасида илмий билимларни кўпроқ тарқатиш

диний мутаассибликка барҳам бермаслигини, анъанавий диний фанатизм ғоясини фақат паст ақл ва диний таълимотларга кўр-кўрона эътиқод оқибати сифатида ўрганишни таклиф қилишади.

Социологик омиллари – социологлар жамиятдаги кундалик муаммоларнинг бартараф этилмаслиги, шахс кадр-кимматининг камситилиши, адолатсизлик, ижтимоий тенгсизлик каби кийинчиликларга дуч келган айрим шахсларда мавжуд ҳокимият ва атрофдаги инсонларга нисбатан норозилик кайфиятининг шаклланиши айрим шахсларда мутаассибликни вужудга келтирувчи асосий омиллар вазифасини бажаришини таъкидлашади.

Мазкур ҳолатда ижтимоий муаммоларга дуч келган шахсларнинг мурожаатлари ҳокимият органлари томонидан ўрганилмаслиги, адолатли ҳал этилмаслиги ёки уларнинг ўз ишига совуқ-қонлик билан ёндашиши инсонларда жамият ва ҳукуматга нисбатан мутаассиб кайфиятнинг вужудга келишида асосий роль ўйнайди. Атроф муҳитдан ўз муаммоларига ечим топмаган шахсларни диннинг компенсаторлик функцияси ўзига жалб қилади ва шу орқали фанатик инсонлар диндорлашади.

2019 йил 26 февраль куни Бишкекдаги Исломишунослик илмий-тадқиқот институти “Қирғиз ёшларининг радикаллашуви, зўравонлик ва экстремизмга мойиллиги ва бардошлилиги: беш соҳадаги таҳлил” номли тадқиқот натижаларини эълон қилди.

Тадқиқот давомида ёшларнинг барча катламлари жумладан, диндор ва диндор бўлмаганлар, ишсиз ва иш билан бандлар ўртасида ўтказилган сўровлар натижасида Қирғизистон ёшларнинг радикаллашувининг энг асосий омилларидан бири адолатсизлик ҳисси эканлиги аниқланди.

Тадқиқот натижалари ёшлар жамият уларга нисбатан адолатсиз муносабатда бўлаётган деб ҳисоблашгани, нафақат диндорлар, балки диндор бўлмаган ёшларда ҳам радикал фикрлашга мойиллик юқори эканлигини кўрсатган. Бунга каттиккўл қонунлар, давлат томонидан исломни ҳавф сифатида қўриш ва жазо чораларининг тесқари натижага олиб келиши асосий сабаб сифатида келтирилган (Насригдинов Э., Урманбетова З., Мурзахалилов К., 2019:44).

Тадқиқотчи Ной Таккер 2016–2018 йилларда Қозғистон, Қирғизистон ва Тожикистон Республикаларида ўтказган (Noah Tucker) “Terrorism

without a God: Reconsidering Radicalization and Counter-Radicalization Models in Central Asia” (“Худосиз терроризм: Марказий Осиёдаги радикаллашув ва радикаллашувга қарши кураш моделларини қайта кўриб чиқиш”) деб номланган тадқиқоти натижалари ҳамда француз олими Оливье Ройнинг Европада Суриядаги урушга жангариларни ёллаш амалиёти ҳақидаги фикрига таяниб, марказий осиеликларнинг Суриядаги урушга ёлланишида “исломнинг радикаллашуви” ҳақида эмас, “радикаллашувнинг исломлашиши” борасида гапириш кераклигини, бунда даъватчиларнинг фаол ҳаракатлари эмас балки, жамиятлардаги адолатсизлик асосий сабаб бўлгани ҳақидаги қарашни илгари сурган (Tucker N., 2019: 13–23).

Социолог Калмер Марима “The many faces of fanaticism” номли мақоласида мутаассиблик биринчи навбатда ҳулқ-атвор хусусияти экани, унинг келиб чиқиши онга асосланишини ҳамда ҳар доим ҳаракатлар орқали ўзини намоён қилишини айтиб ўтган (Kalmer M., 2011:35).

Социология профессори Чарлз Селенгут эса идеал ва воқелик ўртасидаги номувофикланиш келиб чиқадиган баъзи психологик кескинликларни мутаассиблик вужудга келишига сабаб бўлувчи омиллардан бири сифатида келтириб, мутаассиб диндор шахс ўзининг диний гоиларини атрофдаги воқеликка ва илмий кашфиётларга мослаштирмайди муросага келишни хохламайди, воқеликни ўзининг диний қарашларига бўйсундиришга ҳаракат қилади ва керак бўлса, бу мақсадда зўравонликка қўл урушини айтади.

Тарихий омиллар – жамиятдаги муайян тарихий воқеалар, урушлар, йиллар давомидида ҳукмрон бўлган империя ва тузумларнинг қулаши натижасида вужудга келган кескин тарихий-ижтимоий вазиятлар мутаассиб ҳатти-ҳаракатларни келтириб чиқариш мумкин. Баъзи диний секталар фаолияти, тоталитар режимлар ва уруш пайтидаги шиддатли жанговар вазиятларни бунга мисол сифатида келтириш мумкин.

Тарих фанлари доктори, профессор Гарунова Н. “Ёшлар орасидаги диний фанатизм ва Шимолий Кавказдаги ҳудқуш террорчи аёлларнинг ижтимоий-психологик портрети” (Религиозный фанатизм в молодежной среде и социопсихологический портрет террористки-смертниц на Северном Кавказе) номли мақоласида XXI асрнинг бошларида Шимолий Кавказдаги урушлар натижасида вужудга кел-

ган кескин тарихий-ижтимоий вазият мутаассиб ҳатти-ҳаракатларга мойил бўлган аёллардан ташкил топган “қора бева аёллар” деб аталган гуруҳнинг шаклланишга ва улар томонидан бир неча ҳудқушлик амалиётлари ташкил этилишига олиб келганини баён қилади (Гарунова Н., 2015:70).

Муайян тарихий воқеалар натижасида жамиятда вужудга келган мутаассиблик ҳар доим ҳам салбий бўлмаслиги мумкин. Мисол учун, партизан ўз душманлари назарида террорчи бўлиб кўриниши унинг тарафдорлари назарида озодлик учун курашувчи ҳисобланади.

Француз ижтимоий фаоли Симоне Вайл (1909–1943) мутаассиблигини бошқаларнинг азобланишида иштирок этиш зарурати орқали намоён этган ўз ихтиёри билан ўта тежамкорлик ва қашшоқликда яшаб, касбидан ташқари ишсизларнинг ҳуқуқлари учун кураш олиб борган.

Иккинчи Жаҳон уруши пайтида у Франция қаршилиқ кўрсатишида фаол иштирок этган. 1942 йилда у АҚШга бориб, у эрда қора танлилар ҳуқуқлари учун курашган, Европада қайтгач эса Францияда расмий озик-овқат рационидан ташқари бошқа овқат ейишни фронтда фашизмга қарши курашаётган ўз ватандошларига хиёнат деб ҳисоблаган. 1943 йилда у сил касаллиги ва соглиги ёмонлашгани сабабли касалхонага ётқизилганида, у ихтиёрий очликни давом эттиради ва шу 1943 йил 24 августда вафот этади. Унинг мутаассибона қилган ҳаракатлари ўлим сабабларидан бири сифатида қайд этилади (Perrin J., Thibon G., 2003:164).

МУҲОКАМА

Юқоридаги қарашлар асосида шундай ҳулосага келиш мумкинки, жамият ҳаётида мутаассиблик ҳар доим ҳам умуминсоний ҳодиса сифатида инсониятнинг турли жабҳаларида мавжуд бўлмайди балки, тарихий, диний, психологик, фалсафий, сиёсий ҳамда турли ижтимоий-иқтисодий омиллар натижасида вужудга келади. Хусусан:

- мутаассиблик руҳий зўриқиш, болалик давридаги қаттиқ меъёрларига кечиктирилган жавоб, шахсда ўзини ҳақ эканини яширин ёки онгли равишда тасдиқлаш истиғининг юқорилиги;

- тез ўзгарувчан ҳаёт шароитига мослаша олмаслик, ўз нуқтаний назарини ҳимоя қилолмаслик, танқидий фикрлашнинг йўқлиги, ҳис-

сиётлар таъсири остида ҳаракат қиладиган, ўз дунёқараши ва фикри шаклланмаганлиги;

- маълум бир объектга нисбатан муқкасидан кетган ҳолда интилиш ва берилувчанлик, ўз-ўзини идентификация қилишнинг сустлиги ва шахсий ҳаётининг бузилиши ва эмоционал эҳтироснинг шахсда “тургун” сифат касб эта бошлаши;

- мутаассиб онгининг рационал онгга қарама-қарши бўлиши ва улар ўртасидаги зиддиятлар;

- жамиятда ҳурфикрлик, пулюларзим ва демократиянинг бўғилиши натижасида шаклланган норози кайфияти;

- аънавий жамиятларга хос бўлган барқарор ижтимоий тузумлар, тамойиллар, устувор йўналишлар, кадриятлар ҳамда ахлокий меъёрларнинг емирилиши натижасида вужудга келган маънавий бўшқиклар;

- аввалдан мавжуд бўлган тартиб ва ақидаларга қиритган ўзгаришлари сабабли эскилик тарафдори бўлган шахсларнинг норозилиги;

- динларга оид муқаддас манбаларни мафқура-лаштириш мақсадида қасдан нотўғри талқин қилиш;

- дуалистик дунёқараш;

- жамиятдаги кундалик муаммоларнинг бар-тараф этилмаслиги, шахс кадр-кимматининг камситилиши, адолатсизлик, ижтимоий тенг-сизлик натижасида шахсларда мавжуд ҳокимият ва атрофдаги инсонларга нисбатан норозилик кайфиятининг шаклланиши;

- жамиятдаги муайян тарихий воқеалар, урушлар, йиллар давомида ҳукмрон бўлган империя ва тузумларнинг қулаши натижасида вужудга келган кескин тарихий-ижтимоий вазиятлар.

НАТИЖА

Эътиборли жиҳати шундаки, маълум бир шахсда мутаассибликка хос бўлган юқоридаги хусусиятларнинг бир ёки бир нечасини мавжуд бўлиши унинг шахсияти ҳақида шошилинч ҳулоса чиқариш учун етарли асос бўлмайди. Чунки, фанатизм ҳар доим ҳам инсон руҳиятидаги салбий ҳодиса сифати шаклланмаслигини ва ҳар бир инсон онгида мутаассиблик мавжуд бўлиши, у норма ва патология ёқасида мувозанатланишини унутмаслик зарур. Вольтер ва С. Франкларнинг юқорида келтирилган фикрлари мисол бўлади.

Шунингдек, диний мутаассибликни жамиятда вужудга келиши борасида ўрта аср Ғарб жамиятида мутафаккирларининг диний мафқура

монополияси, аҳоли орасида диний билимларни ҳаддан ортқ кўп тарғиб қилиниши борасидаги фикрларини бугунги кунга кўр-кўрона талқин қилиш, диндорларнинг диний эҳтиёжларига қондиришга йўл қўймаслик, асл диний таълимотлар билан мутаассиблик ўртасидаги фарқни ажратмасдан соф диний ақидаларга ҳавф сифатида қараш жамиятда турли салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Аҳоли хусусан, ёшларнинг юқорида келтирилган ижтимоий сиёсий муаммоларига ўз вақтида эътибор қаратилмаслиги уларнинг психологиясида “жамият ёшларга нисбатан адолатсиз муносабатда” деган тасаввурнинг шаклланишига, нафакат диндорлар, балки диндор бўлмаган ёшларда ҳам мутаассиб фикрлашга мойилликнинг ортишига, қонун доирасида қўрилган жазо чораларининг тескари натижа беришига ҳамда турли ғаразли кучларнинг мазкур ҳолатлардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишига сабаб бўлади.

Тимоти Ж. Уинтер “XXI асрда Ислом: Постмодерн дунёда қиблани топиш” номли асарида янги минг йилликда мусулмон дунёсида аҳоли сони нумутаносиб равишда ўсиб боришини, уларнинг ижтимоий муаммоларига ўз вақтида ечим топмаслиги турли салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини айтиб ўтган.

Жумладан, муаллиф тарихий нуктан назардан бундай вазият ҳамиша беқарорлик, тўс-тўполонларни келтириб чиқарганини, бунга XVI асрда Германияда ёш аҳоли миқдорининг ҳаддан зиёд ўсиб кетиши Европада протестантликни вужудга келишига, XX асрнинг 30-йилларида Марказий Европада фашизмнинг пайдо бўлиши, XVI–XVII асрларда қўплаб ёшларни ишсиз қолиши натижада вужудга келган жалоллийларнинг кўзголонлари Усмонлиларнинг янги ҳудудларни забт этишни тўхтатишига сабаб бўлганини, мусулмон мамлакатлари ичида биринчи бўлиб XX асрнинг 70-йиллари охирида Эронда ёш аҳоли миқдорининг кескин ошиб кетиши 1979 йилда инқилоб рўй беришига олиб келгани ва бу каби ҳолат 1989 йили Жазоирда Исломни қутқариш жаҳҳасини қўлаб-қувватловчилар сони кескин кўпайишига сабаб бўлганини таъкидлайди (Тимоти Ж., 2005:8–9).

Бирок, жамиятда мутаассибликни вужудга келишини фақатгина ижтимоий муаммоларигагина боғлаш тўғри бўлмайди. Чунки, олиб борган изланишлар турли экстремистик ташкилотлар сафига кириб қолган мутаассиб шахслар ора-

20. Ellis A. (1986). Fanaticism That May Lead to a Nuclear Holocaust: The Contributions of Scientific Counseling and Psychotherapy. *Journal of Counseling and Development*. Vol.65, №3.
21. Абдуллаева Д. (2021). Аёлларда диний фанатизмни юзага келтирувчи турли психологик омиллар. Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations. Special Issue – 2 / ISSN 2181-1415.
22. Гумеров И. (2007). Что такое фанатизм? Кого можно назвать фанатиком? <https://pravoslavie.ru/6950.html>.
16. Garunova N (2015). Religioznnyy fanatizm v molodejnoj srede i sosipsixologicheskij portret terroristki-smertnisq na Severnom Kavkaze. *Jurnal Syberleninka NiO* №8.
17. Calhoun L. (2004). An Anatomy of Fanaticism. *Peace Review*, Vol. 16. 2004. No. 3.
18. Vorobyev O. (Nashrga tayyorlovchi). (1909). *Vexi: Sbornik: statey o russkoy intelligensii*. Moscow: 4-ye izd.
19. Donskij L. (2003). George Orwell: faxismi ja vihkamise anatomia. *Academia* Vol.15.
20. Ellis, A. (1986). Fanaticism That May Lead to a Nuclear Holocaust: The Contributions of Scientific Counseling and Psychotherapy. *Journal of Counseling and Development*. Vol. 65, No. 3.
21. Abdullayeva D. (2021). Ayollarda diniy fanatizmni yuzaga keltiruvchi turli psixologik omillar. Jamiyat va innovasiyalar – Obuyestvo i innovasii – Society and innovations. Special Issue – 2 / ISSN 2181-1415.
22. Gumerov I. (2007). Chto takoye fanatizm? Kogo mojno nazvat fanatikom? <https://pravoslavie.ru/6950.html>.

REFERENCES

1. Hughes M., Johnson G. (2005). *Fanaticism and Conflict in the Modern Age*. London: Frank Cass.
2. Calmer M. (2011). *The many faces of fanaticism*. Tartu: ENDC Proceedings.
3. Ivanova Ye. (2011). *Religioznaya mifologiya (Uchebnoye posobiye)*. Yekaterinburg: Publishing house of Ural University.
4. Fromm E. (1973). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti*. (Novaya filosofiya). Moscow: Izdatelstvo AST.
5. Colas D. (1997). *Civil Society and Fanaticism: Conjoined Histories*. Stanford: Stanford University Press.
6. *Soviet military encyclopedia*. (1980). Moscow: Voenizdat.
7. Kleis R., Torpats Ü., Gross L., Freymann H. (2002). *Terms and their translations Ladina-cesti dictionary*. Tallinn: Valgus.
8. Hill F. (2004). *Such Men are Dangerous: The Fanatics of 1692 and 2004*. Hinesburg, VT: Upper Access Inc.
9. Tucker N. (2019). *Terrorism without a God: Reconsidering Radicalization and Counter-Radicalization Models in Central Asia*. Institute for European, Russian, and Eurasian Studies CAP. Washington: The George Washington University.
10. Nasritdinov E., Urmanbetova Z., Murzaxalilov K., Myrzabayev. (2019). *Uyazvimost i ustoyivost molodyx lyudey v kyrgyzstane k radikalizatsii i ekstremizmu: analiz v pyati sferax jizni*. Bishkek: Nauchno-Issledovatel'skiy Institut Islamovedeniya.
11. Timoti J. Uinter (2005). "XXI asrda Islom: Postmodern dunyoda qiblani topish". Tashkent: "Sharq".
12. Perrin M., Thibon G. (2003). *Simone Weil as We Knew Her*. New York: Routledge.
13. Hoffer E. (2010). *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*. New York: Harper Perennial Modern Classics.
14. Yahyayev M. (2006). *Religioznnyy fanatizm kak sosialno-istoricheskij fenomen (Avtoreferat)*. Maxachkala.
15. Kim V. (2003). *Fanatizm kak sosialnyy fenomen (Avtoreferat)*. Moscow.



**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
“МОТУРИДИЙЛИК” ЖУРНАЛИ**

Мазкур нашр олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари, мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари, талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тахририят фикри муаллиф нуктаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба кайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK



The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

1/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази, 100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@moturidiy.uz

Наشريётнинг лицензия рақами АИ № 0011. 06.05.2019 йил.

Босишга 03.05.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.

Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.

Нашр табағи 10,4. Буюртма № 06.

Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон халқаро ислом академияси”

наشريёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.

100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.



IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية

Jurnalga maqolalar qabul qilish
uchun maxsus veb-sayt:

 www.maturidijournal.uz

 +998971 244-35-36

 www.moturidiy.uz

   @moturidiyuz

 info@moturidiy.uz